

Su meile ir ilgesiu parašyti atsiminimai

DONATA MITAITĖ

Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas

donata.mitaite@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-6127-1187>

Mūsų Irena. Atsiminimai apie Ireną Veisaitę, sudarytoja Reda Pabarčienė. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2023, 390 p., ISBN 978-609-425-339-3

Rūpestingai parengta atsiminimų apie Ireną Veisaitę (1928–2020) knyga išleista labai greitai, praėjus vos porai metų nuo pagrindinės knygos herojės mirties. Tai, be abejo, pirmiausia susiję su ypatinga Veisaitės asmenybe, su tuo, kiek ištikimų kolegų, draugų, mokinių ji turėjo. *Visuotinėje lietuvių enciklopedijoje* Veisaitė pristatoma kaip literatūrologė, teatrologė. Atsiminimų knygos sudarytoja Reda Pabarčienė pirmiausia pasako „pedagogė“. Ir iš tiesų Veisaitę iki šiol prisimena daug dėkingų, kaip ir pati knygos sudarytoja, buvusių jos studentų tuometiniame Vilniaus pedagoginiame institute, nemažai jų atsiminimų spausdinama ir šioje knygoje. Paskui jau Pabarčienė išvardija dar keliolika ne mažiau svarbių Veisaitės veiklos sričių: teatro kritikė, Atviros Lietuvos Fondo *spiritus movens*, Thomo Manno kultūros centro kuratoriumo vadovė ir narė, įvairių iniciatyvų autorė, žmonių ir kultūrų tarpininkė. Visos veiklos, gyvenimo sritys plačiau ar ne taip detalai knygoje aprėpiamos, taip išryškinant Veisaitės asmenybės branduolį. Aišku, žmogaus atmintis ne tik atkuria, bet ir perkuria, kai ką visam laikui ištrina, o kai kurias detales išryškina. Tai, kad atsiminimai rinkti operatyviai, kad atsimenančių yra daug, leidžia tikėtis autentiško buvusių įvykių paveikslo knygoje. Visų knygos temų neišvardinsi: vieno žmogaus likimas, įvairios patirtys, kaltė ir atleidimas, traumas, teatras, meilė, literatūra, artimų žmonių bendravimas, pasaulio kultūros ir jų giluminiai ryšiai. Beje, kaltės ir atleidimo tema knygoje atskleista itin asmeniškai: spausdinami atsiminimai Reglindis Raucos, kurios senelis vykdė Kauno geto „Didžiąją akciją“ ir pasmerktųjų selekciją, Irenai, kaip galinčiai dirbti, kol kas leisdamas dar pagyventi. Rauca atvyko į Vilnių

pas Veisaitę, ieškodama atleidimo už senelio kaltes, ir dvi moterys, atsiprašėnčioji ir atleidžiančioji, apsikabino.

Jau išspausdinti (galima sakyti – knygą palydėjo) du išsamūs pačios Pabarčienės straipsniai apie knygą ir apie pagrindinę jos herojė: *Kultūros baruose* analitinis¹, Šiaurės Atėnuose – labiau atpasakojantis². Atsiminimų knyga, – jau bene trečioji knyga apie Veisaitę (o jų išleista ne tik lietuvių kalba), – be abejo, liudija asmenybės ir tų problemų, prie kurių per jos veiklą, mintis ir patirtis prisiliečiama, svarbą ir tarptautinį aktualumą³.

Knygoje *Mūsų Irena* aštuoniasdešimt devynių asmenų liudijimai, parašyti Lietuvos, Estijos, Vokietijos, Didžiosios Britanijos ir keliolikos kitų šalių žmonių, pažinojusių Ireną Veisaitę. Veisaitė ypatinga ir tuo, kokie žmonės ją prisimena: tai ir pasaulyje žinomi įvairių sričių autoritetai (pvz., Aleida Assmann, Arvo Pärtas, Sergejus Loznica ir kt.), ir lietuvių rašytojai, mokytojai, istorikai, žurnalistai, aktoriai, kiti įvairaus amžiaus ir įvairių profesijų žmonės. Dominuoja vieno autoriaus parašyti atsiminimai, bet šiokios tokios žanrinės įvairovės knygoje esama: pokalbis („Kalbasi Liudvika Pociūnienė, Marija Ladigaitė-Vildžiūnienė, Aušra Petrauskaitė“), interviu („Valentiną Masalskį kalbina Vytenė Saunoriūtė Muschick“), spausdinami pačios Irenos laiškų fragmentai ir Jono Morkaus tekstas, įformintas kaip laiškas Vytautui Toleikiui, o dar esama ir persakomų kitų žmonių atsiminimų (Kristinos Kõver „Pagal Arvo ir Noros Pärtų pasakojimus. Für Irena“). Atsiminimų parašyta ne tik lietuvių, bet ir anglų, vokiečių, prancūzų, estų, rusų kalbomis, taigi ir vertėjams (Kasparui Pociui, Vytenei Saunoriūtei Muschick, Nijolei Kašelionienei, Agnei Bernotaitei-Jakubčionienei, Žilvinui Beliauskui, Rūtai Mėlinskaitei) buvo darbo. Tiesą sakant, daug žmonių vienaip ar kitaip prisidėjo, kad atsiminimų knyga atsirastų, ir sudarytoja juos rūpestingai išvardijo skyrelyje „Padėkos“, taigi nesikartosiu. Manęs visai nestebina knygos pavadinimas. Veisaitę truputį pažinau, kasmet vieną sausio vakarą kartu praleisdavome nedidelėje, bet geroje kompanijoje. Bandžiau į ją kreiptis oficialiau, buvau apibarta, nuo to laiko žinojau: Irena, ir tik taip.

1 Pabarčienė Reda 2022. „Aštuoniasdešimt pasakojimų apie Ireną Veisaitę“, *Kultūros barai*, 12, 103–107.

2 Pabarčienė Reda 2023. „Tebesitęsiantys pašnekesiai apie Ireną Veisaitę“, *Šiaurės Atėnai*, 2023 05 12, 3–4.

3 Plasseraud Yves 2015. *Irena Vesaite: Tolerance and Involvement*, Leiden, Boston: Brill/Rodopi.; Švedas Aurimas 2016. *Irena Veisaitė: Gyvenimas turėtų būti skaidrus*, Vilnius: Aukso žuvis ; pastaroji knyga buvo išleista taip pat ir lenkų, vokiečių, rusų, anglų kalbomis.

Solidžios apimties atsiminimų knyga į skyrius nepadalinta. Žinoma, tokio pobūdžio knygoose skyriai dažnai būna sąlygiški: paprastai atsiminimų autoriai aprėpia tiek, kiek pajėgia prisiminti, dažnai gana ilgą laiko tarpą, todėl būna sunku apsispręsti, kuriam skyriui vieną ar kitą tekstą priskirti. Knygoje *Mūsų Irena* pasiduruo laisvai tėkmei: kuri nors epocha (o Irenos gyvenimas aprėpė kelias epochas) ar to laiko Veisaitės pareigos prisimenamos, aptariamoms, paskui jos tarsi nueina į šešėlį, bet ir vėl kurio nors kito autoriaus susigražinamos, prisimenamas koks mažiau aptartas aspektas. Be abejo, vienkryptė istorinio laiko tėkmė vis dėlto jaučiama: knygą pradeda pasakojimai apie Irenos jaunystę, karo metus, o baigia – apie paskutinius jos gyvenimo mėnesius. Labai gerai, kad greta esmingų, didžiąją knygos dalį sudarančių atsiminimų į ją buvo sudėti ir trumpi dažniausiai jaunų žmonių, kurie pažino Ireną paskutiniais jos gyvenimo metais, tekstukai (Gailės Butvilaitės, Agnės Grinevičiūtės, Ievos Toleikytės, Viktorijos Urbonaitės ir kt.), kuriuose minimos tarsi smulkmenos, tačiau jos papildo herojės paveikslą, suteikia jam naujų atspalvių. Kaip šioje knygoje teigia Tomas Venclova, jei reikėtų nurodyti du svarbiausius Veisaitės bruožus, jis pasakytų: „jaunatvė ir empatija. Jos namuose niekada nestigdavo jaunimo, su kuriuo Irena lengviausiai rasdavo bendrą kalbą“ (218). Knygoje jaunimui palikta vietos, kitaip sakant, puslapių.

Be atsiminimų, knygoje spausdinami bent trys dideli nuotraukų pluoštai: seniausios nuotraukos yra Irenos gelbėtojos Stefanijos Paliulytės-Ladigienės (1920 m.), Irenos tėvų Sofijos Štromaitės ir Izidoriaus Veiso (1927 m.). Anksčiausia pačios Irenos nuotrauka daryta 1934 m. – Irenai joje ketveri. Vėlyviausios 2020 m. nuotraukos. Taigi ir vaizdai aprėpia ilgą gyvenimą, nors, aišku, iliustruoja iš esmės laimingą jo dalį. Ir nuotraukose greta Irenos įvairių tautybių, profesijų, įvairias pareigas užimantys žmonės. Be abejo, Irenos pažiūras, laikyseną sudėtingose situacijoje formavo pirmiausia įgimtas charakteris, tėvai, bet ir tai, kad ji jau vaikystėje matė ir kitų šalių, ne tik Lietuvą, kad mokėjo keletą kalbų, kad visą laiką aktyviai bendravo, domėjosi ir savojo, ir kitų kraštų kultūra bei intelektualiniu gyvenimu.

Esu sudarinėjusi atsiminimų knygų, žinau, kad viena iš sunkiausių užduočių – išprašyti konkrečių, galbūt tik vienam žmogui ar jų grupei žinomų atsitikimų ir detalių. Labai dažnai nuriedama pakilių frazių, aukščiausiojo laipsnio epitetai, sentimentalūs žodžių srauto keliu. Šioje knygoje esama tik šiek tiek minėto tipo pastraipų, bet tik pastraipų, kiekvienas atsiminimų autorius surado ką

esmingesnio pasakyti apie Ireną, savąjį santykį su ja, kartu būnant patirtus nuotykius. Esminiai, Irenos asmenybę charakterizuojantys dalykai knygoje formuluojami intelektualia ir kondensuota kalba: Aleida Assmann: „Irena vis pabrėždavo ryškiausiai prisimenanti gerus dalykus – gautą pagalbą ir palaikymą. Šis dėkingumas ir yra pagrindinis jos charakterio bruožas, optimizmo šaltinis. Po visų patirtų kančių, nusikaltimų ir represijų ji buvo pasišventusi savo šalies laisvei. Sykiu ji buvo įsitikinusi europietė, kritiniu mąstymu besivadovaujanti sąmoninga pilietė, kuri dirbo siekdama šalies pilietinės brandos ir kultūrinio atsivėrimo“ (275). Saulius Sužiedėlis: „Skaudžiausios gyvenimo akimirkos jos nesukūprino, nors, be abejo, praeities žaizdos slėgė, našta liko. Ji nebuvo iš tų nukentėjusiųjų, kurie maitinasi kerštu ir nuoskauda, kurių kančios tampa nuolatine gyvenimo prasme arba identiteto pagrindu“ (145). Arūnas Sverdiolas: „Irena buvo labai skaudžiai patyrusi masyvų, metafizinį blogį, du totalitarizmus – nacistinį ir stalininį, o paskui vis labiau glembantį ‚realaus socializmo‘. Bet blogis jai buvo anonimiškas, neturėjo konkrečių vardų. Ji niekuomet nekaltindavo asmenų, tiksliau sakant, visai stengdavosi pateisinti vieną ar kitą, atsižvelgti į ypatingas aplinkybes. Kai šitai būdavo visiškai neįmanoma, ji tylėdavo“ (178). Be abejo, visos tos esminės Veisaitė laikysenos, jai būdingi asmenybės bruožai įvairiais žodžiais, pasakymais ir nutylėjimais varijuojami daugelyje knygos tekstų.

Asmenybę atskleidžia ne tik svarbiosios, gyvenimą formuojančios maksimalios, bet ir labiau kasdienybę nušviečiančios, kaip šioji, prisimenama Mindaugo Kvietkausko: „Atsimink, svarbiausia neturėti ligonio sąmonės. Kai pradedi galvoti apie save, kaip apie ligonį, kai manai, kad nebegali to ar ano, iš karto užsidarai ligonio kiaute. Tada būna labai sunku pasveikti“ (300).

Atsiminimų knyga suteikia žinių ne tik apie Veisaitę ir daugelį kitų žmonių, apie visuomenės gyvenimą, buitį, bet taip pat apie mūsų laiko žmonių individualiąją prisiminimų retoriką, kurioje galbūt galima įžiūrėti ir įvairiausių prisiminimų autorių nacionalinę tradiciją, tarkim, subtiliai ornamentuota prancūziškoji jaučiama Suzanne'os ir Yves'o Plasseraud tekste, kurį vertė Nijolė Kašlionienė: „Draugystės jausmą Irena puoselėjo kaip nuolatinio dėmesio sulaukiantį stebuklingą sodą, kuriame kiekvienas jos draugas jausdavosi pakylėtas ir unikalus“ (223). Sakoma, kad atsiminimai pirmiausia charakterizuoja ne atsimenamą žmogų, o tą, kas juos rašo ar pasakoja. Dauguma atsiminimų autorių labai rimti, kartais filosofiški ar kiek sentimentalūs. Išsiskiria neilgas režisierės Giedrės Žickytės tekstas, kuriame dera įvairi intonacija, įvairūs epizodai: rimti,

komiški, atskleidžiantys jaukų Irenos rūpestį režisiere, prisimenami ir pranašiški Irenos žodžiai: „Prieš dvejus metus [turbūt 2020 m., – DM] Irena prasitarė jaučianti, kad visuomenės nuotaikos – kaip prieš Antrąjį pasaulinį karą. Atrodo, lyg viskas, dėl ko Irena nuogastavo, ima pildytis“ (321). Sverdiolas sugeba į save pažvelgti autoironiškai: „Kai dalykinių ryšių su Irena nebeliko, nemokėjau palaikyti ir draugiškų. Man kažkaip neišeidavo kartu išgerti arbatos ir pasišnekėti. Kartą prekybos centre net pamėginau jos išvengti ir pamačiau, kad ji pastebėjo šį mano manevrą, ir dabar matau jos žvilgsnį, kurio nemoku nusakyti“ (179), tragikomiškų bendravimo su Irena epizodų prisimena Valentinas Masalskis. Tai vis netipiški šiai knygai, o gal ir visai nacionalinei tradicijai bruožai: nesame linkę į autoironiją, labiau į graudoką lyriką.

Verta iškelti hipotezę, kad ilgas Irenos gyvenimas kada nors suteiks daug peno talentingam kino scenaristui, štai keletas galimų svarbių siužeto raidos taškų: grįžtančių į getą žmonių minioje paauglė, rizikuodama būti sargybinio nušauta, nusiardo nuo drabužių geltoną žvaigždę ir žengia ant šaligatvio, kad gyventų, o ne taptų viena iš Holokausto aukų; jaunos moters mylimasis, atsidūręs tremtyje, nutraukia su ja ryšius, nes jai, KGB persekiojamai, tremtinio laišakai gali tik pakenkti, paskui jiedu lieka draugai visą gyvenimą; moteris, išsiskyrusi su vyru, kartu su juo į užsienį išlydi paauglę dukrą, nebūdama tikra, kad dar kada ją pamatys, o taip sovietmečiu atsitikdavo; jau ne visai jauna moteris kiekvieną savaitę važinėja iš Vilniaus į Taliną, nes ten gyvena žmogus, kurį ji myli, deja, laimingą asmeninę istoriją nutraukia ankstyva vyro mirtis. Filmo veiksmas galėtų vykti darbo, draugiško bendravimo, kultūros renginių ir intelektualių diskusijų kontekste įvairiuose miestuose, keletu šalių peizažuose.

Pasakodami apie Ireną, atsiminimų pateikėjai nejučia papasakoja kitų, vienaip ar kitaip su Irena susijusių žmonių istorijų fragmentų, kartais pasakojama istorija su Irena tiesiogiai nesusijusi, bet gerai charakterizuoja jos gyventą laiką, neišgydomai traumavusį žmones. Tokia istorija yra knygoje išspausdintame Ullos Lachauer tekste:

Lietuva buvo paskelbusi apie atsiskyrimą nuo Maskvos, o paskui jai ėmė grasinti sovietiniai tankai [...] nutariau [...] grįžti į Berlyną. [...] Šalia manęs lėktuve sėdėjo vyras, vyresnis nei penkiasdešimties. Staiga, apimtas panikos, jis sugriebė mano ranką, jo kūnas drebėjo. Jis pasakė, kad yra teatro režisierius, kad buvo grįžęs iš egzilio į Lietuvą, nes norėjo prisidėti prie Lietuvos teatro atgimimo, kad Kauno

dramos teatre stato „Smėlio klavyrus“ pagal Johannesą Bobrowskį. Bet štai dar neįpusėjęs spektaklio repeticijoms bėga iš šalies, nes „liesis kraujas, bus skerdynės“ [...] Iš Irenos knygos sužinojau apie sovietines represijas, kurias patyręs Jurašas 1974 metais apsisprendė rinktis egzilį. Perskaičiau ir apie baisiąją jo vaikystės traumą: 1941-ųjų vasarą, vokiečiams užpuolus Sovietų Sąjungą, baltaraištininkai prie jo, keturmečio vaiko, akių sušaudė tėvus (251).

Greta dramatiškų siužetų esama ir minimalių praėjusio laiko buities detalių, kurios kur nors kituose šaltiniuose galėtų išsiskleisti kaip konkretūs miesto gyvenimo paveikslai. Agnė Nastopkaitė: „Į jos – beje, ir Romaino Gary, – kiemą per gatvę eidavom pirkti pagrindinių ledinukų – namudiniai cukriniai gaideliai ant pagaliukų buvo skaidrūs kaip gyvenimas, koks jis turėtų būti“ (217).

Labai gerai, kad knygoje esama išnašų, kuriose paaiškintos nežinomos ar ne kiekvienam skaitytojui iš karto suvokiamos detalės ir realijos; kartais komentuoja patys atsiminimų autoriai, kartais vertėjai, o pasitaiko, kad komentarai pažymėti kaip redakciniai, tokiu atveju jie gali būti parašyti ir knygos sudarytojos, ir redaktorių. Būna, kad komentaras reikšmingai patvirtina: tai ne atsiminimų autoriaus ar autorės interpretacija, kurioje gali atsispindėti atminties perkurta realybė, o tiesa arba citata. Būtent redakcinė pastaba patvirtina, kad Birutė Garbaravičienė tikrai nepersakė, kaip atsimena, bet pacitavo Irenos kalbą, pasakytą Bernardinų bažnyčioje per „Pax et Bonum“ festivalį, o visa kalba yra išspausdinta *Akiračiuose* ir Aurimo Švedo knygoje. Garbaravičienė rašo, kad jai labai svarbūs buvo Veisaitės, teigusios, kad ji „bus žydė, kol pasaulyje gyvens bent vienas antisemitas“, ir yra „lietuvė, nes myli savo tėvynę“ (213), pasakyti žodžiai apie tai, ko ją išmokė Holokausto patirtis:

užjausti ir suprasti kitus, niekad nelyginti kančių masto; niekad negalvoti, kad kančia tau teikia kokių nors privilegijų; niekada nieko nepaženklini Dovydo žvaigžde ar koku kitu nacionaliniu, religiniu, etniniu simboliu, suteikiant kitam žmogui žeminančią prasmę; niekad niekam nepadaryti to, kas buvo padaryta man; niekad nekaltinti tautos už atskirų žmonių ar net valdžios padarytus nusikaltimus; norint toliau gyventi, reikia išmokti mylėti ir atleisti“ (213).

Šitie Irenos žodžiai keletą kartų knygoje įvairių autorių persakyti kaip siektina ir sunkiai pasiekiamą žmogaus laikysena gyvenime, nes blogis kartojasi. Fotografas Artūras Morozovas savo atsiminimus rašė 2022 rugsėjo 14 dieną, jau

žinodamas, kad Europoje vyksta didžiausia po Antrojo pasaulinio karo tragedija – Rusijos ir Ukrainos karas, ir baigė juos svarstydamas, ką Irena pasakytų šiandien: „neabejoju, kad prašytų nepasiduoti beviltiškumui, nelikti abejingiems ir rasti jėgų priešintis blogiui. Tuo pat metu – rinktis sudėtingesnę kelią nei absoliutus kaltinimas ir aklas pasmerkimas“ (305). Tokiu būdu pasakoma, kad knyga, liudijanti vieno jau mirusio žmogaus laikyseną, yra itin aktuali ir dabar, blogio ir mirties jėgoms (Irena buvo įsitikinusi, kad blogis kyla būtent iš pačių žmonių) vėl tapus itin galingoms.

Be abejo, atsiminimų knyga – ir mokslo šaltinis, taip ji ir įforminta: recenzentai, angliškos atsiminimų santraukos, kur reikia, komentarai. Teoriškai galima daryti prielaidą, kad bent minimaliai anglų kalbą moka visi potencialūs atsiminimų knygos skaitytojai, bet gali būti ir kitaip, o apie atsiminimų autorius parašyta tik angliškai. Vis dėlto informacija turėtų būti pateikta ir lietuvių kalba.

Pagrindinę prisiminimų knygos tonaciją taikliai atspindi žodžiai, atspausdinti pačioje atsiminimų apie Ireną Veisaitę knygos pabaigoje: „Su meile ir ilgesiu“ (354). Tai citata iš Irenos laiško. Žodžiai yra skirti jos buvusiai studentei, tapusiai viena iš artimiausių draugių, Audrai Žukaitytei, tačiau būtent meilės ir ilgesio jausmas dominuoja pačių įvairiausių žmonių atsiminimuose. Veisaitės laiškų cituojama Pabarčienės, Bernadetos Mališkaitės ir kai kuriuose kituose tekstuose. Giliai žmogaus dvasią, kultūros bei politikos pasaulį analizuojantys Veisaitės laišškai nurodo naują galimą darbų barą: kol nepavėluota, būtina Irenos laiškus surinkti ir išleisti jau ne kaip citatų ir fragmentų rinkinius, o kaip vientisus tekstus, kaip asmenybės, epochos, intelektualinio gyvenimo pažinimo šaltinį, kuris kol kas dar nedingęs, nesunaikintas.